

ÉMILE DURKHEIM

ELEMENTÁRNE FORMY NÁBOŽENSKÉHO ŽIVOTA: TOTEMOVÝ SYSTÉM V AUSTRÁLII

ZÁVER

Na začiatku tohto diela sme ohlásili, že náboženstvo, ktoré budeme skúmať, v sebe obsahuje najcharakteristickejšie prvky náboženského života. Teraz môžeme potvrdiť presnosť tohto tvrdenia. Hoci je systém, ktorý sme skúmali, taký jednoduchý, nachádzame v ňom všetky veľké idey a všetky základné rituálne postoje, ktoré sú základom aj tých najrozvinutejších náboženstiev: rozlišovanie vecí na posvätné a profánne, predstavu duše, ducha, mýtickej osobnosti, národného a dokonca aj nadnárodného božstva, negatívny kult s asketickými praktikami, ktoré sú jeho premrštenou formou, rituály obetovania a prijímania, imitatívne rituály, spomienkové rituály, rituály ľútosti – nič podstatné tam nechýba. Môžeme teda oprávnenne dúfať, že výsledky, ku ktorým sme dospeli, nie sú charakteristické iba pre totemizmus, ale nám môžu pomôcť pochopiť, čo je to náboženstvo všeobecne.

Dá sa namietnuť, že jediné náboženstvo, nech už je oblasť jeho výskytu akákoľvek, predstavuje úzky základ pre takúto indukciu. Nechceli sme znehodnocovať to, že rozsiahle potvrdenie môže pridať autoritu teórii. Nie je však menej pravdou, že keď sa zákon dokáže presne vykonaným experimentom, takýto dôkaz je univerzálne platný. Keby sa dokonca aj v jedinom prípade vedcovi podarilo prekvapiť tajomstvo života, a keby išlo o najjednoduchšiu protoplazmatickú bytosť, akú si len možno predstaviť, takto získané pravdy by boli aplikovateľné na všetky živé bytosti, dokonca ja najvyvinutejšie. Ak sme teda vo veľmi skromných spoločnostiach, ktoré sme skúmali, skutočne dokázali pozorovať niektoré z prvkov, z ktorých sa skladajú najzákladnejšie náboženské predstavy, nejestvuje dôvod, aby sme nerozšírili najvšeobecnejšie výsledky nášho výskumu aj na iné náboženstvá. Nie je prípustné, aby podľa okolností ten istý účinok mohol pochádzať raz z jednej príčiny, raz zasa z druhej, pokiaľ tieto dve príčiny nie sú vlastne jednou jedinou. Rovnaká myšlienka nemôže tu vyjadrovať jednu skutočnosť a tam zasa inú skutočnosť, pokiaľ takáto dualita nie je iba zdanlivá. Ak sa u niektorých národov idey posvätného, duše, bohov vyjadrujú sociologicky, musíme vedecky predpokladať, že to isté vysvetlenie v princípe platí pre všetky národy, kde sa vyskytujú tie isté idey s tými istými podstatnými vlastnosťami. Teda za predpokladu, že sa nemýlime, aspoň niektoré z našich záverov môžu byť oprávnenne zovšeobecnené. Nastala

chvíľa, aby sme ich odhalili. A indukcia takejto povahy, ktorej základom je presný experiment, je menej odvážna ako toľké sumárne zovšeobecnenia, ktoré sa pokúšali hneď odhaliť podstatu náboženstva bez toho, aby sa opreli o analýzu niektorého jednotlivého náboženstva, čím riskovali, že sa rozplynú v prázdnote.

I

Teoretici, ktorí sa pokúšali vyjadriť náboženstvo v racionálnych termínoch, v ňom najčastejšie videli predovšetkým systém ideí, zakladajúci sa na presnom objekte. Tento objekt bol chápaný rôznymi spôsobmi: príroda, nekonečno, nepoznateľné, ideál atď. – tieto rozdielnosti však nie sú až také dôležité. Vo všetkých prípadoch boli za podstatný prvok náboženstva pokladané predstavy a viery. Pokiaľ ide o rituály, zdali sa byť z tohto hľadiska iba vonkajším, náhodným a materiálnym preložením týchto vnútorných stavov, ktoré ako jediné mali vnútornú hodnotu. Takáto koncepcia je natoľko rozšírená, že množstvo času sa debaty, ktorých témou bolo náboženstvo, zaoberali otázkou, či sa dá náboženstvo zosúladiť s vedou, t. j. či jestvuje okrem vedeckého poznania ešte iná forma myslenia, ktorá by bola špecificky náboženská.

Avšak veriaci, ľudia, ktorí žijú náboženským životom a majú priame vnímanie toho, čo predstavuje, namietajú proti tomuto spôsobu videnia, že nezodpovedá ich každodennej skúsenosti. Oni cítia, že skutočnou funkciou náboženstva nie je primäť nás k mysleniu, obohatiť naše poznanie, pripojiť k predstavám, ktoré máme z vedy aj predstavy iného pôvodu a iného charakteru, ale primäť nás ku konaniu, pomôcť nám žiť. Veriaci, ktorý sa zjednocuje so svojím bohom nie je len človekom, ktorý vidí nové pravdy, ktoré neveriaci nepozná – je človekom, ktorý viac *môže*. Cíti v sebe viac sily zmieriť sa s ťažkosťami života alebo ich prekonať. Je povznesený nad ľudské biedy, pretože je povznesený nad ľudský údel – verí, že je spasený pred zlom, pred tým, čo v nejakej podobe považuje za zlo. Prvým článkom každej viery je viera v spasenie prostredníctvom viery. Nevidíme teda, ako by mohla jednoduchá idea mať takúto účinnosť. Idea je vlastne iba jedným prvkom nás samých – ako by nám mohla udeliť schopnosti vyššie ako tie, ktoré už máme zo svojej prirodzenosti? Nech už je akákoľvek silná v afektivite, nemôže nič pridať k našej prirodzenej vitalite, pretože môže iba uvoľniť emotívne sily, ktoré sú v nás, ale nemôže ich stvoriť ani rozmnožiť. Z toho, že si predstavujeme nejaký objekt ako hodný lásky a hľadania nevyplýva, že sa cítime silnejší – je však potrebné, aby sa v tomto objekte odhalili energie vyššie ako tie, ktoré už máme a aby sme navyše mali aj nejaký prostriedok, ako môžu preniknúť do nás a splynúť s našim

vnútorným životom. Na to však nestačí, aby sme na ne mysleli, ale je nevyhnutné, aby sme sa dostali do ich sféry pôsobenia, aby sme sa obrátili na tú stranu, odkiaľ môžeme najlepšie pocítiť ich vplyv – jedným slovom, je potrebné, aby sme konali a aby sme opakovali činy, ktoré sú takto nevyhnutné zakaždým, keď je to užitočné na obnovenie ich účinkov. Vidíme, že z tohto hľadiska súbor činov, pravidelne opakovaných, ktorý predstavuje kult, nadobúda celú svoju dôležitosť. Ktokoľvek skutočne praktizoval náboženstvo dobre vie, že práve kult vzbudzuje tie dojmy radosti, vnútorného pokoja, vyrovnanosti, nadšenia, ktoré sú pre veriaceho takpovediac experimentálnym dôkazom jeho vier. Kult nie je len systémom znakov, ktorým sa viera vyjadruje navonok, je súborom prostriedkov, ktorými sa tvorí a periodicky obnovuje. Či už spočíva v materiálnych manévroch alebo v mentálnych operáciách, účinný je vždy práve on.

Celý náš výskum sa zakladá na postuláte, že tento jednohlasný pocit veriacich všetkých čias nemôže byť čisto iluzórny. Tak ako jeden nedávny apológ viery¹ teda súhlasíme, že náboženské viery sa zakladajú na špecifickej skúsenosti, ktorej demonštratívna hodnota nie je v určitom zmysle nižšia ako hodnota vedeckých experimentov, hoci je úplne odlišná. Tiež si myslíme, že „strom sa pozná po ovocí“² a že jeho plodnosť je najlepším dôkazom toho, aké hodnotné sú jeho korene. Avšak z toho, že existuje, ak chcete, nejaká „náboženská skúsenosť“ a z toho, že je určitým spôsobom odôvodnená – a jestvuje vôbec nejaká skúsenosť, ktorá by nebola? – vôbec nevyplýva, že skutočnosť, na ktorej sa zakladá je objektívne zhodná s predstavou, ktorú si o nej vytvárajú veriaci. Samotný fakt, že spôsob, ktorým sa poznáva sa v čase nekonečne mení stačí na dôkaz, že nijaká z týchto koncepcií ju nevyjadruje adekvátne. Keby nejaký vedec tvrdil ako axiómu, že pocity tepla, svetla, ktoré ľudia majú, zodpovedajú nejakej objektívnej príčine, nevyvodzoval by z toho záver, že táto príčina je taká, aká sa prejavuje zmyslovému vnímaniu. Takisto, hoci pocity, ktoré veriaci cítia nie sú imaginárne, iste nepredstavujú privilegované intuície – niet nijakého dôvodu domnievať sa, že nás lepšie poučia o povahe ich objektu ako bežné pocity o povahe telies a ich vlastnostiach. Aby sme objavili, v čom tento objekt spočíva, je teda potrebné ich preveriť analogickým spôsobom, ktorá nahradzuje vnemovú predstavu sveta predstavou vedeckou a pojmovou.

Práve to sme sa pokúsili urobiť a videli sme, že touto skutočnosťou, ktorú mytológie znázorňujú v toľkých rozličných podobách, ale ktorá je objektívnou, univerzálnou a večnou príčinou týchto pocitov *sui generis*, z ktorých sa skladá náboženská skúsenosť, je spoločnosť. Ukázali sme, aké morálne sily rozvíja a ako prebúdza pocit opory, záchrany, vodiacej závislosti, ktorá viaže veriaceho k svojmu kultu. Práve ona ho povznáša nad neho samého: a

práve ona ho vytvára. Ved' človeka tvorí práve tento súbor intelektuálnych vymožeností, ktorý predstavuje civilizácia a civilizácia je dielom spoločnosti. A tým sa vysvetľuje rozhodujúca úloha kultu vo všetkých náboženstvách, nech už sú akékoľvek. Spoločnosť totiž môže nechať pocítiť svoj vplyv iba pokiaľ je činom, a činom je iba vtedy, keď sa jednotlivci, z ktorých sa skladá, zhromaždia a spoločne konajú. Práve spoločným konaním si uvedomuje samu seba a nastoľuje sa – je predovšetkým aktívnou spoluprácou. Aj kolektívne idey a pocity sú možné iba vďaka vonkajším hnutiam, ktoré ich symbolizujú, ako sme vysvetlili vyššie.³ Teda práve konanie dominuje náboženskému životu a práve preto je jeho zdrojom spoločnosť.

Ku všetkým dôvodom, ktoré sme uviedli na odôvodnenie tejto koncepcie môžeme pripojiť posledný, ktorý sa prejavuje v celom tomto diele. Tvrdíme, že základné kategórie myslenia a v dôsledku toho aj vedy majú náboženský pôvod. Videli sme, že to isté platí pre mágiu a teda aj pre rôzne techniky, ktoré sú z nej odvodené. Na druhej strane už dávno vieme, že až do pomerne neskorej doby evolúcie sa pravidlá morálky a práva nedali odlišiť od rituálnych predpisov. Dá sa teda záverom povedať, že takmer všetky veľké sociálne inštitúcie sa zrodili z náboženstva.⁴ Keďže základné aspekty kolektívneho života začali tým, že boli iba rôznymi aspektmi života náboženského, je zrejmé, že náboženský život bol výsostnou formou a skratkovitým výrazom úplne celého kolektívneho života. Náboženstvo splodilo všetko, čo je podstatné v spoločnosti práve preto, lebo idea spoločnosti je dušou náboženstva.

Náboženské sily sú teda ľudskými silami, morálnymi silami. Keďže kolektívne pocity si nepochybne môžu uvedomiť seba samé iba vtedy, ak sa fixujú na vonkajšie objekty, nemohli vzniknúť bez toho, aby nepreniesli na veci niektoré zo svojich vlastností: tak nadobudli akúsi fyzickú povahu – kvôli tomu sa zmiešali so životom materiálneho sveta a verilo sa teda, že práve pomocou nich sa dá vysvetliť to, čo sa stalo. Pokiaľ ich však skúmame iba z tejto stránky a v tejto úlohe, všímame si v nich iba to najpovrchnejšie. V skutočnosti sú ich najpodstatnejšie prvky prevzaté z vedomia. Zdá sa zrejmé, že ľudský charakter majú iba vtedy, keď sú myslené v ľudskej podobe⁵ – ale aj tie najneosobnejšie a najanonymnejšie z nich sú iba objektivizovanými pocitmi.

Iba ak sa pozeráme na náboženstvá z tohto hľadiska, je možné vnímať ich skutočný význam. Ak veríme zdaniu, rituály sú často účinkom čisto manuálnych operácií: ide o pomazania, očisťovania, hostiny. Ak má byť nejaká vec posvätená, dáva sa do kontaktu so zdrojom náboženskej energie, tak ako dnes, ak sa má teleso zohriať alebo zelektrizovať, dáva sa do vzťahu so zdrojom tepla alebo elektriny – postupy, ktoré sa používajú v jednom i v druhom prípade nie sú podstatne odlišné. Takto chápaná náboženská technika sa zdá byť

akousi mystickou mechanikou. Avšak tieto materiálne manévry sú iba vonkajším hávom, pod ktorým sa skrývajú mentálne operácie. V konečnom dôsledku nejde o vykonanie nejakého fyzického tlaku na slepé a okrem toho imaginárne sily, ale o upriamenie vedomí, o ich upevnenie, o ich disciplinovanie. O nižších náboženstvách sa niekedy vraví, že boli materialistické. Takéto vyjadrenie je nepresné. Všetky náboženstvá, aj tie najhrubšie, sú v určitom zmysle slova spiritualistické: pretože sily, ktoré rozohrávajú, sú predovšetkým duchovné a na strane druhej ich prvotnou funkciou je pôsobiť práve na morálny život. Chápeme teda, že to, čo sa robí v mene náboženstva sa nemohlo robiť nadarmo: pretože plody z toho nevyhnutne zbierala práve spoločnosť ľudí, práve ľudstvo.

Avšak aká je vlastne spoločnosť, ktorá je substrátom náboženského života? Je to skutočná spoločnosť, ktorá existuje a funguje pred našimi očami, s morálnou, právnou organizáciou, ktorá sa starostlivo vytvárala v priebehu dejín? Aj tak je plná trhlín a nedokonalostí. Zlo v nej často prevláda nad dobrom, často v nej vládne nespravodlivosť, pravda je v nej každej chvíli zatemňovaná omylom. Ako by mohlo takéto hrubo zhotovené súcno inšpirovať pocity lásky, vrúcne nadšenie, duch sebaopretia, ktoré všetky náboženstvá prehlasujú o svojich veriacich? Tieto dokonalé bytosti, ktorými sú bohovia nemohli predsa získať svoju realnosť s takej priemernej, zavše aj nízkej skutočnosti.

Vari ide naopak o dokonalú spoločnosť, v ktorej vládnu spravodlivosť a pravda, v ktorej je zlo v akejkol'vek podobe potlačené? Nepopierame, že takáto spoločnosť je v úzkom vzťahu s náboženským pocitom – veď práve k jej uskutočneniu náboženstvá smerujú. Ibaže takáto spoločnosť nie je empirickou danosťou, definovateľnou a pozorovateľnou – je to chiméra, sen, v ktorom ľudia chlácholili svoje biedy, ktorý však nikdy v skutočnosti nezažili. Ide o jednoduchú ideu, ktorá vo vedomí vyjadruje naše viac či menej temné snahy po dobre, kráse, ideále. Tieto snahy majú svoje korene v nás, pochádzajú zo samotných hlbín nášho bytia – nie je teda nič mimo nás, čo by im mohlo vyhovieť. A okrem toho sú už samy osebe náboženské – ideálna spoločnosť teda predpokladá náboženstvo, a nemôže ho vysvetliť.⁶

Predovšetkým však svojvoľne zjednodušujeme, ak vidíme náboženstvo iba z jeho ideálnej stránky: ono je totiž svojím spôsobom realistické. Nejestvuje fyzická či morálna mrzkosť, nejestvuje nerest, nejestvuje zlo, ktoré by neboli zbožšťované. Jestvovali bohovia krádeže a lúpeže, mrhania a vojny, choroby a smrti. Samotné kresťanstvo, nech už je jeho idea božstva akákoľvek vysoká, bolo povinné poskytnúť zlému duchovi miesto vo svojej mytológii. Satan je podstatnou súčasťou kresťanského systému – a hoci je nečistou bytosťou,

nie je profánnou bytosťou. Antiboh je bohom, pravda nižší a podriadeným, avšak vybaveným rozsiahlymi silami – je aj predmetom rituálov, prinajmenej negatívnych. Náboženstvo teda vôbec neignoruje skutočnú spoločnosť a neabstrahuje od nej, je jej obrazom – odráža všetky jej aspekty, aj tie najvulgárnejšie a najodpudivujúcejšie. Nachádza sa v ňom všetko a hoci dobro najčastejšie prevláda nad zlom, život nad smrťou, mocnosti svetla nad mocnosťami temnôt, tak iba preto, že aj v skutočnosti je to tak. Veď keby boli vzťahy medzi týmito protikladnými silami opačné, život by nebol možný – v skutočnosti však jestvuje a má dokonca sklon rozvíjať sa.

No hoci jasne vidíme, že prostredníctvom mytológií a teológií sa zrkadlí skutočnosť, je pravda, že tá je v nich povýšená, zmenená, idealizovaná. Z tohto hľadiska sa aj najprimitívnejšie náboženstvá nelíšia od tých najnovších a najrafinovanejších. Videli sme napríklad, ako Aruntovia dávajú na počiatok čias mýtickú spoločnosť, ktorej organizácia presne reprodukuje organizáciu, ktorá existuje dodnes – obsahuje tie isté klany a tie isté fratérie, podlieha tej istej manželskej reglementácii, praktizuje tie isté rituály. Avšak postavy, z ktorých sa skladá, sú ideálnymi bytosťami, vybavenými silami a cnosťami, ktoré nie sú bežné u smrteľníkov. Ich prirodzenosť je nielen vyššia, je odlišná, pretože je súčasťou zvierackosti i ľudskosti zároveň. Zlé moci podliehajú analogickej transformácii: samotné zlo je akoby sublimované a idealizované. Vzniká otázka, odkiaľ pochádza takáto idealizácia.

Dá sa odpovedať, že človek má prirodzenú schopnosť idealizovať, t. j. nahradzovať svet skutočnosti odlišným svetom, do ktorého sa prenáša pomocou myslenia. To však znamená iba zmeniť slová problému – nie je to jeho vyriešenie ani pokus oň. Takáto systematická idealizácia je bytostnou charakteristikou náboženstiev. Vysvetľovať ich prostredníctvom vrodenej schopnosti idealizovať teda úplne jednoducho znamená nahradiť jedno slovo iným, ktoré je jeho ekvivalentom – akoby sme vyhlásili, že človek stvoril náboženstvo preto, lebo má náboženskú prirodzenosť. Avšak zviera pozná iba jediný svet: ten, ktorý vníma pomocou skúsenosti, vonkajšej či vnútornej. Iba človek má schopnosť pochopiť ideálne a pripojiť ho k reálnemu. Odkiaľ teda pochádza toto jedinečné privilégium? Predtým, ako z neho urobíme prvotný fakt, mysterióznu cnosť, ktorá uniká vede, musíme si byť istí, že nezávisí od empiricky určiteľných podmienok.

Vysvetlenie náboženstva, ktoré navrhujeme my, má práve tú výhodu, že odpovedá na túto otázku. Práve to, čo definuje posvätné, sa pripája k reálnemu: nemôžeme teda vysvetliť jedno bez vysvetlenia druhého. Videli sme, že kolektívny život, pokiaľ dosiahne určitý stupeň intenzity, vzbudzuje náboženské myslenie preto, lebo určuje vzrušenia, ktorý mení podmienky psychickej činnosti. Životná energia vzkypí, vášne sa stanú živšími, pocity

silnejšími – to sa deje práve iba v tejto chvíli. Človek sa nepoznáva – cíti sa byť zmenený a v dôsledku toho mení prostredie, ktoré ho obklopuje. Aby sa vystavil veľmi jedinečným dojmom, ktoré pociťuje, poskytuje veciam, s ktorými je v najpriamejšom vzťahu vlastnosti, ktoré nemajú, výnimočné schopnosti, cnosti, ktoré nemajú predmety bežnej skúsenosti. Jedným slovom, ku skutočnému svetu, v ktorom sa odvíja profánny život pripája iný svet, ktorý v určitom zmysle existuje iba v jeho myslení, ktorému však pripisuje vo vzťahu ku skutočnému svetu akúsi vyššiu dôstojnosť. To je teda dvojnásobne ideálny svet.

Takže vytváranie ideálu nepredstavuje neredukovateľný fakt, ktorú uniká vede – závisí od podmienok, ktoré sa dajú pozorovať a je prirodzeným výtvorom sociálneho života. Aby spoločnosť mohla získať vedomie seba samej a vyvolať pocit, ktorý má o sebe samej s nevyhnutným stupňom intenzity, je potrebné, aby sa zhromaždila a sústredila. Toto sústredenie určuje vznik morálneho života, ktorý sa vyjadruje súborom ideálnych koncepcií, ktoré znázorňujú nový život, čo takto vznikol – zodpovedajú prúdeniu psychických síl, pripájajúcich sa k tým silám, ktoré máme pre každodenné úlohy existencie. Spoločnosť sa nemôže ani stvoriť, ani udržovať bez toho, aby zároveň nestvorila ideál. Táto tvorba nie je pre ňu akýmsi dodatočným aktom, ktorým by sa stala úplnou a dotvorenou – je to akt, ktorým sa vytvára a periodicky tvorí znovu a znovu. Aj keď sa ideálna spoločnosť a reálna spoločnosť stavajú proti sebe ako dva protiklady, ktoré chápeme v opačných zmysloch, uskutočňujú sa a proti sebe stavajú iba abstrakcie. Ideálna spoločnosť nie je mimo reálnej spoločnosti – je jej súčasťou. Keďže sme rozdelení medzi ne ako medzi dva póly, ktoré sa priťahujú, nemožno sa primknúť k jednej bez toho, aby sme sa neprimkli aj k druhej. Spoločnosť nie je jednoducho zložená z masy jednotlivcov, ktorá ju tvorí, z územia, ktorú zaberajú, z vecí, ktoré im slúžia, z pohybov, ktoré uskutočňujú, ale predovšetkým z idey, ktorú má o sebe samej. A nepochybne sa stáva, že váha pri spôsobe, ktorým sa má chápať: je rozštiepená medzi rôznorodé smerovania. Lenže tieto konflikty, pokiaľ prepuknú, sa nedejú medzi ideálom a realitou, ale medzi rôznymi ideálmi, medzi ideálom včerajška a ideálom dneška, medzi ideálom, ktorý má za sebou autoritu a tradíciu a ideálom, ktorý je iba na ceste k uskutočneniu. Istotne je potrebné skúmať, prečo sa ideály vyvíjajú – nech sa však tento problém vyrieši akokoľvek, aj tak je zrejmé, že všetko sa odohráva vo svete ideálu.

Kolektívny ideál, ktorý vyjadruje náboženstvo teda vôbec nepochádza z ktovieakej vrodenej schopnosti jednotlivca, ale tento jednotlivec sa ho skôr učí idealizovať v škole kolektívneho života. Práve osvojením si ideálov, ktoré vytvorila spoločnosť je jednotlivec schopný pochopiť ideál. Práve spoločnosť, ktorá ho vrhá do sféry konania, mu plní potrebu pozdvihnúť sa nad svet skúsenosti a zároveň mu aj poskytuje prostriedky pochopiť iný svet.

Tento nový svet je svetom, ktorý skonštruovala ona tým, že skonštruovala samu seba, pretože práve ju vyjadruje. Takže tak v jednotlivcovi, ako aj v skupine nie je schopnosť idealizácie vôbec mysteriózna. Nie je akýmsi luxusom, ktorého by sa človek mohol zbaviť, ale podmienkou jeho existencie. Nebol by sociálnou bytosťou, t. j. nebol by človekom, keby ju nezískal. Kolektívne ideály sa stelesňovaním v jednotlivcovi nepochybne individualizujú. Každý ich chápe svojím spôsobom, poznačuje ich svojim odtlačkom – niektoré prvky sa uberajú, iné zasa pridávajú. Osobný ideál sa tým odchyľuje od sociálneho ideálu do tej miery, do akej sa vyvíja individuálna osobnosť a stáva sa autonómnym zdrojom konania. Pokiaľ však chceme pochopiť túto zdanlivo takú zvláštnu náchylnosť žiť mimo reálneho, stačí ju spojiť so sociálnymi podmienkami, od ktorých závisí.

Je teda potrebné chrániť sa pred tým, aby sme v tejto teórii náboženstva videli jednoduché obnovenie historického materializmu: to by znamenalo výrazné skreslenie nášho myslenia. Keď ukazujeme, že náboženstvo je bytosť sociálna vec, vôbec tým nechceme povedať, že sa obmedzuje iba na to, že v inom jazyku vyjadruje materiálne formy spoločnosti a jej bezprostredné životné nevyhnutnosti. Nepochybne považujeme za zrejmé, že sociálny život závisí od svojej základne a nesie jej znamenie, tak ako mentálny život jednotlivca závisí od mozgu a aj od celého organizmu. Lenže kolektívne vedomie je niečo iné ako jednoduchá nadstavba svojej morfolologickej základne, tak ako je individuálne vedomie je niečo iné ako jednoduché vzruchy nervového systému. Aby vzniklo kolektívne vedomie, musí sa najskôr vytvoriť syntéza *sui generis* individuálnych vedomí. Takáto syntéza však uvoľňuje celý súbor pocitov, ideí, obrazov, ktoré po svojom zrodení podliehajú svojim vlastným zákonom. Pritahujú sa, odpudzujú sa, spájajú sa, delia sa, šíria sa bez toho, aby boli všetky tieto kombinácie riadené stavom reality, ktorá je v pozadí. Takto pozdvihnutý život má tiež pomerne značnú nezávislosť, pretože niekedy sa odohráva v bezcieľných prejavoch, neužitočných, iba kvôli rozkoši zo sebaopotvrzovania. Dokázali sme práve to, že o to často ide v prípade rituálnej aktivity a mytologického myslenia.⁷

No ak je náboženstvo produktom sociálnych príčin, ako si máme vysvetliť individuálny kult a univerzalistický charakter niektorých náboženstiev? Ak sa zrodilo *in foro externo*, ako mohlo prejsť do svedomia jednotlivca a vnoriť sa doňho tak hlboko? Ak je dielom konečných a individualizovaných spoločností, ako sa od nich dokázalo odpútať až natoľko, že sa stalo spoločnou vecou ľudstva?

Počas nášho výskumu sme sa stretli s prvými zárodkami individuálneho náboženstva a náboženského kozmopolitizmu a videli sme, ako sa vytvorili – dospeli sme tak k najvšeobecnejším prvkom odpovede, ktorú možno uviesť na tieto dve otázky.

Ukázali sme, ako sa náboženská sila, ktorá oduševňuje klan, stelesňuje sa v individuálnych vedomiach, sama individualizuje. Tak sa vytvárajú druhotné posvätné bytosti – každý jednotlivec má tie svoje, tvorí ich podľa svojho obrazu, spája ich so svojim intímny životom a svojím osudom. Tak vzniká duša, individuálny totem, predok–ochranca atď. Tieto bytosti sú predmetom rituálov, ktoré môže veriaci sláviť aj sám mimo akéhokoľvek združenia – to je práve prvá forma individuálneho kultu. Isteže, je to iba veľmi rudimentárny kult, ale keďže jednotlivá osobnosť je ešte málo výrazná, keďže sa jej pripisuje malá hodnota, kult, ktorý ju vyjadruje nemôže byť ešte veľmi rozvinutý. No pokiaľ sa jednotlivci neskôr diferencujú a hodnota osobnosti rastie, zodpovedajúci kult zaberá čoraz viac miesta v celku náboženského života a zároveň sa čoraz viac hermeticky uzatvára pred vonkajškom.

Z existencie individuálnych kultov teda nevyplýva nič, čo by protirečilo alebo vyvracalo sociologické vysvetlenie náboženstva – náboženské sily, na ktoré sa zameriava, sú totiž iba individualizovanými formami kolektívnych síl. Takže aj keď sa náboženstvo zdanlivo úplne celé odohráva vo vnútornom svedomí jednotlivca, práve v spoločnosti sa nachádza živý zdroj, z ktorého sa živí. Teraz môžeme upresniť, aký má význam ten radikálny individualizmus, ktorý by chcel urobiť z náboženstva čisto individuálnu záležitosť: skresľuje základné podmienky náboženského života. Keďže doteraz zostal v stave teoretických aspirácií, ktoré sa nikdy neuskutočnili, tak potom je neuskutočniteľný. Filozofia sa môže rozvíjať aj v tichu vnútornej meditácie, ale viera nie. Viera je totiž predovšetkým vrúcnosťou, životom, nadšením, exaltáciou celej mentálnej činnosti, povznesením jednotlivca nad seba samého. Ako by mohol bez toho, aby vyšiel sám zo seba, niečo pripojiť k energiám, ktoré už má? Ako by sa mohol prekročiť iba pomocou vlastných síl? Jediné ohnisko vrúcnosti, pri ktorom sa môžeme morálne zohriať je ohnisko, ktoré tvorí spoločnosť nám podobných – jedinými morálnymi silami, ktorými môžeme podporiť a rozmnožiť naše vlastné sú tie morálne sily, ktoré nám poskytuje iný. Prijmime aj to, že skutočne existujú bytosti viac či menej analogické tým bytostiam, ktoré nám znázorňujú mytológie. Aby mohli vykonávať užitočné pôsobenie na duše, čo je ich dôvod existencie, je potrebné, aby sa v ne verilo. Viery sú však aktívne iba vtedy, keď sú zdieľané. Istý čas ich možno zastávať aj úplne osobným úsilím – takýmto spôsobom sa však nerodia, ani neosvojujú, a je tiež sporné, že by sa dali za takýchto podmienok uchovať. Človek, ktorý má skutočnú vieru, má neprekonateľnú potrebu šíriť ju – kvôli tomu vychádza zo svojej izolácie, približuje sa k iným, usiluje sa ich

presvedčiť a práve zaujatie presvedčených posilňuje jeho vlastné zaujatie. To by rýchlo vyprchalo, keby zostalo osamotené.

S náboženským univerzalizmom je to rovnaké ako s individualizmom. Vôbec nie je výlučným atribútom niektorých veľkých náboženstiev, ale našli sme ho aj keď nie v základe, tak aspoň na vrchole austrálskeho systému. Bundžil, Dararmulun, Bajame nie sú iba kmeňovými bohmi – každého z nich uznáva množstvo rôznorodých kmeňov. Ich kult je v určitom zmysle slova internacionálny. Takáto koncepcia je teda veľmi blízka koncepcii, ktorú nachádzame v najnovších teológiách. Niektorí autori teda verili, že kvôli tomu musia poprieť jej autenticnosť napriek tomu, že je taká nespochybniteľná.

Nám sa však podarilo ukázať, ako sa takáto koncepcia vytvorila.

Susediace kmene a dokonca aj civilizácie nemôžu nebyť v ustavičných vzájomných vzťahoch. K tomu im poskytujú príležitosť všetky druhy okolností: okrem obchodu, ktorý je základom, jestvujú aj manželstvá, pretože internacionálne manželstvá sú v Austrálii veľmi časté. Počas týchto stretnutí si ľudia prirodzene uvedomujú morálnu príbuznosť, ktorá ich spája. Majú tú istú sociálnu organizáciu, to isté rozdelenie na fratérie, klany, manželské triedy – praktizujú tie isté alebo úplne podobné iniciačné rituály. Vzájomné výpožičky alebo konvencie posilňujú tieto spontánne podobnosti. Bohovia, s ktorými sa spájajú také zjavne identické inštitúcie by iba ťažko mohli zostať v mysliach odlišní. Všetko ich zblízuje a v dôsledku toho a zároveň za predpokladu, že každý kmeň si o nich vytvoril predstavu nezávislým spôsobom, nevyhnutne navzájom splývajú. Okrem toho je pravdepodobné, že pôvodne sa ustanovili na týchto medzikmeňových zhromaždeniach. Veď sú predovšetkým bohmi iniciácie a v iniciačných slávnostiach sa všeobecne predstavujú rozličné kmene. Ak sa teda vytvoria posvätné bytosti, ktoré sa nespájajú s nijakou geograficky určenou spoločnosťou, tak nie preto, lebo by mali mimospoločenský pôvod, ale preto, lebo okrem týchto geografických zoskupení už existujú iné zoskupenia, ktorých obrisy sú neurčité: nemajú ostré hranice, ale obsahujú viaceré viac či menej susediace a spríbuznené kmene. Veľmi osobitý sociálny život, ktorý sa takto vyjadruje, sa teda šíri do oblastí bez pevne určených hraníc. Mytologické postavy, ktoré mu zodpovedajú, majú úplne prirodzene rovnaký charakter – ich sféra vplyvu nie je vymedzená, vyskytujú sa nielen u jednotlivých kmeňov a oblastí. Sú to veľkí internacionálni bohovia.

Na tejto situácii nie je nič, čo by bolo špeciálne iba pre austrálske spoločnosti. Nejestvuje národ ani štát, ktoré by sa nestýkali s inou spoločnosťou, a teda aj so všetkými národmi a štátmi, s ktorými táto spoločnosť priamo či nepriamo nadviazala nejaké vzťahy – nejestvuje národný život, ktorý by nebol riadený kolektívnym životom internacionálnej

povahy. Počas historického pokroku nadobúdali tieto internacionálne zoskupenia čoraz viac dôležitosti a rozsahu. Vidíme teda, ako sa v určitých prípadoch mohla vyvinúť univerzalistická tendencia, ktorá zasahuje nielen najvyššie idey náboženského systému, ale aj samotné princípy, na ktorých sa zakladá.

II

V náboženstve je teda niečo večné, čomu je určené prežiť všetky jednotlivé symboly, v ktorých sa náboženské myslenie postupne vyjadrovalo. Nemôže jestvovať spoločnosť, ktorá by necítila potrebu v pravidelných intervaloch mať a zdieľať kolektívne pocity a kolektívne idey, ktoré vytvárajú jej jednotu a osobitosť. Túto morálnu náchylnosť možno dosiahnuť iba pomocou zhromaždení, zoskupení, kongregácií, v ktorých si jednotlivci, úzko primknutí jeden k druhému, spoločne potvrdzujú svoje spoločné pocity – odtiaľ pochádzajú slávnosti, ktoré sa svojím predmetom, výsledkami, ktoré vytvárajú, postupmi, ktoré sa pri nich používajú, neodlišujú bytostne od náboženských slávností vo vlastnom zmysle slova. Aký podstatný rozdiel je medzi zhromaždením kresťanov, sláviacim hlavné dátumy Kristovho života, alebo židmi, sláviacimi odchod z Egypta či prijatie Desatora, a zhromaždením občanov, pripomínajúcim si zavedenie novej ústavy alebo nejakú inú veľkú udalosť národného života?

Dnes si už iba ťažko dokážeme predstaviť, aké budú takéto slávnosti a sviatky v budúcnosti, pretože sme už prekonali fázu prechodu a morálnej priemernosti. Veľké záležitosti minulosti, ktoré nadchýnali našich otcov, nevzbudzujú v nás takú vrúcnosť, pretože sa stali pre nás takými bežnými, že si ich ani neuvedomujeme, alebo aj preto, lebo už nezodpovedajú našim súčasným aspiráciám – nečrtá sa však nič, čo by ich mohlo nahradiť. Nemôžeme sa už zapáliť za princípy, v mene ktorých kresťanstvo odporúčalo pánom, aby s otrokmi zaobchádzali ľudsky, keďže na druhej strane idea, ktorú malo o rovnosti a ľudskom bratstve ponechávala priveľa priestoru nespravodlivým nerovnostiam. Jeho súciti s biednymi sa nám zdá byť priveľmi platonický, želáme si niečo, čo by bolo účinnejšie, nevidíme však ešte jasne, čo by to malo byť, ani ako by sa to malo reálne uskutočniť. Jedným slovom, starí bohovia zostarli alebo umreli a noví sa ešte nenarodili. Z toho dôvodu bol márný Comtov pokus zorganizovať náboženstvo pomocou umelo prebudených starých historických spomienok – žijúci kult môže vzniknúť zo samotného života, nie z mŕtvej minulosti. Avšak tento stav neistoty a temného znepokojenia nemôže trvať navždy. Príde deň, keď naše spoločnosti znovu poznajú hodiny tvorivej vrúcnosti, počas ktorých vzniknú nové ideály, nové formulácie, ktoré poslúžia na určitý čas, aby viedli ľudstvo – a tieto raz prežité hodiny

budú ľudia spontánne potrebovať z času na čas oživovať myšlienkami, t. j. zdieľať spomienku na ne pomocou slávností, ktoré budú pravidelne oživovať ich plody. Videli sme už, ako Revolúcia zaviedla celý cyklus slávností, aby uchovala v stave večnej mladosti princípy, ktorými sa inšpirovala. Toto zavedenie rýchlo zaniklo, pretože revolučná viera trvala iba chvíľu, keďže klamstvá a rozčarovanie nasledovali rýchlo po prvom momente nadšenia. No hoci toto dielo bolo prerušené, umožňuje nám predstaviť si, čo by sa mohlo stať za iných podmienok – a všetko nasvedčuje tomu, že bude skôr či neskôr zopakované. Nejestvujú evanjeliá, ktoré by boli nesmrteľné a nejestvuje dôvod veriť, ktorý by ľudstvo nebolo schopné obnoviť. Ak chceme zistiť, akú budú symboly, ktorými sa bude vyjadrovať nová viera, či sa budú podobat' minulým symbolom alebo nie, či budú adekvátnejšie skutočnosti, ktorú budú vyjadrovať, ide o otázku, ktorá prekračuje ľudské schopnosti predvídania a okrem toho sa netýka podstaty veci.

Avšak sviatky, rituály, jedným slovom kult, nie sú celým náboženstvom. Náboženstvo nie je len systémom praktík – je aj systémom ideí, ktorých predmetom je vyjadrovať svet. Videli sme, že aj tí najzaostalejší majú svoju kozmológiu. Nech už medzi týmito dvomi prvkami náboženského života jestvuje akýkoľvek vzťah, nie sú veľmi odlišné. Jeden sa obracia k činom, ktoré vzbudzuje a riadi, druhý k mysleniu, ktoré obohacuje a organizuje. Nezávisia teda od rovnakých podmienok a teda je potrebné pýtať sa, či aj druhý z nich zodpovedá takým univerzálnym a stálym nevyhnutnostiam ako prvý.

Pokiaľ sa náboženskému mysleniu pripisujú špecifické vlastnosti, pokiaľ sa verí, že jeho funkciou je vyjadrovať jeho vlastnými metódami celý ten aspekt skutočnosti, ktorý uniká bežnému poznaniu, ako aj vede, prirodzene sa odmietne pripustiť, že by náboženstvo mohlo byť zbavené svojej špekulatívnej úlohy. Lenže analýza faktov neumožňuje dokázať takúto špecifickosť. Náboženstvo, ktoré sme preskúmali, je jedným z tých, v ktorých sú použité symboly čo najviac rozptýľujúce pre rozum. Všetko sa v ňom zdá byť tajomné. Bytosti, ktoré sa vyskytujú zároveň na viacerých miestach, rozmnožujú sa bez toho, aby prestali byť jedným, rozpadajú sa bez zmenšenia, zdanlivo patria do úplne odlišného sveta ako je ten, v ktorom žijeme – dalo by sa dokonca povedať, že myslenie, ktoré ich vytvorilo, úplne ignorovalo zákony logiky. Možno nikdy nebol kontrast medzi rozumom a vierou taký ostrý. Keby teda v dejinách bol moment, v ktorom by ich rôznorodosť odporovala evidencii, tak práve tu. Lenže, v protiklade k zdaniu sme konštatovali, že skutočnosti, na ktoré sa aplikuje náboženská špekulácia sú tie isté, ktoré neskôr slúžia ako predmet úvahy vedcov: je to príroda, človek, spoločnosť. Tajomnosť, ktorá ich obklopuje je iba povrchová a rozptýli ju hlbšie pozorovanie: stačí strhnúť závoj, ktorým ich prikrýva mytologická imaginácia a

objavia sa také, aké sú. Tieto skutočnosti sa náboženstvo usiluje vyjadriť zrozumiteľnou rečou, ktorá sa v podstate nelíši od reči, ktorú používa veda – v jednom i v druhom prípade ide o vzájomné prepojenie vecí, o nasolenie vnútorných vzťahov medzi nimi, o ich zaradenie, o ich systematizovanie. Videli sme tiež, že podstatné pojmy vedeckej logiky majú náboženský pôvod. Keď ich veda používa, nepochybne ich nanovo prepracúva – očisťuje ich od akýchkoľvek náhodilých prvkov, vo všeobecnosti vnáša do všetkých svojich postupov kritický duch, ktorý náboženstvo nepozná, obklopuje sa výhradami, aby sa „vyhla unáhlenosti a predčasnosti“, aby udržala stranou vášne, predsudky a všetky subjektívne vplyvy. Tieto metodologické zdokonalenia však nestačia na to, aby ju odlišili od náboženstva. Náboženstvo i veda v tomto ohľade sledujú rovnaký cieľ – vedecké myslenie je iba dokonalejšou formou náboženského myslenia. Zdá sa teda prirodzené, že náboženské myslenie ustupuje vedeckému mysleniu, pretože to je schopnejšie na plnenie tejto úlohy.

Nedá sa spochybniť ani to, že takýto ústup sa ešte v dejinách nestal. Veda, vychádzajúc z náboženstva, má sklon nahradiť ho vo všetkom, čo sa týka kognitívnych a intelektuálnych funkcií. Už kresťanstvo definitívne posvätilo toto nahradenie v oblasti materiálnych javov. Keďže vidí v hmote profánnu vec par excellence, ľahko sa zrieklo jej poznávania v prospech cudzej disciplíny, *tradidit mundum hominum disputationi*. Vedy o prírode teda mohli vzniknúť a nadobudnúť svoju autoritu bez väčších ťažkostí. Sveta duší sa však náboženstvo nevzdávalo rovnako ľahko – pretože boh kresťanov pomýšľal vládnuť najmä nad dušami. A práve preto pôsobila myšlienka podriadenia psychického života vede ako akási profanácia – ešte aj dnes sa protiví mnohým ľuďom. Avšak experimentálna a komparatívna psychológia sa už ustanovila a dnes sa s ňou musí počítať. Svet náboženského a morálneho života však ešte stále zostáva zakázaný. Veľká väčšina ľudí ešte stále verí, že v tomto prípade ide o taký rád vecí, do ktorého môže myseľ preniknúť iba veľmi špeciálnymi cestami. Odtiaľ pochádza živý odpor, s ktorým sa stretávame zakaždým, keď sa pokúšame vedecky skúmať náboženské a morálne javy. Avšak napriek odporu sa tieto pokusy opakujú a táto vytrvalosť umožňuje predvídať, že aj táto posledná prekážka padne a veda zavládne aj v tejto odopieranej oblasti.

V čom spočíva konflikt medzi vedou a náboženstvom? Mnohí majú o tom často nesprávnu predstavu. Vraví sa, že veda principiálne popiera náboženstvo. Avšak náboženstvo existuje – je systémom daných faktov, jedným slovom, je skutočnosťou. Ako by mohla veda popierať skutočnosť? Ba čo viac, keďže náboženstvo je konaním, keďže náboženstvo je prostriedkom na život ľudí, veda ho nemôže poprieť, pretože hoci vyjadruje život, nevytvára ho. Môže sa usilovať vysvetliť vieru, ale aj tým ju vlastne predpokladá. Konflikt teda jestvuje

iba v obmedzenej miere. Z dvoch funkcií, ktoré pôvodne náboženstvo plnilo, existuje jedna, ktorá mu čoraz viac uniká: je to špekulatívna funkcia. Veda neupiera náboženstvu právo na existenciu, ale právo dogmatizovať o povahe vecí, právo na špeciálnu kompetenciu, ktorú si pripisuje, pokiaľ ide o poznanie človeka a sveta. V skutočnosti však nepozná ani samo seba. Nevie, čo ho tvorí, ani akým potrebám zodpovedá. Je samo osebe predmetom vedy – ako by teda mohlo udeľovať vede zákony! A keďže navyše okrem skutočnosti, na ktorú sa aplikuje vedecká reflexia, neexistuje vlastný predmet, na ktorý sa zameriava náboženská špekulácia, je zrejmé, že náboženstvo nebude hrať v budúcnosti tú istú úlohu ako v minulosti.

Zdá sa však, že sa skôr transformuje ako zanikne.

Povedali sme, že v náboženstve je niečo večné – a je to kult, viera. Ľudia však nemôžu sláviť slávnosti, ktorým nepriznávajú dôvod na existenciu, ani prijať vieru, ktorú nijakým spôsobom nechápu. Aby sa šírila alebo jednoducho zastávala, je potrebné zdôvodniť ju, t. j. vytvoriť si o nej teóriu. Teória tohto druhu sa nepochybne opiera o rôzne vedy, pokiaľ existujú – predovšetkým o sociálne vedy, pretože náboženská viera má svoj pôvod v spoločnosti, o psychológiu, pretože spoločnosť je syntézou ľudských vedomí, a napokon o vedy o prírode, pretože človek i spoločnosť pochádzajú z vesmíru a môžu byť od neho abstrahovaní iba umelo. Nech už sú však výpožičky z jestvujúcich vied akékoľvek dôležité, nemôžu stačiť, pretože zákonom viery je najmä nadšenie z konania a veda pokiaľ možno si vždy zachováva od konania odstup. Veda je fragmentárna, neúplná, napreduje iba pomaly a nikdy nie je dovŕšená – život však nemôže čakať. Teórie, ktoré majú oživovať, nabádať ku konaniu, teda musia predbiehať vedu a predbežne ju dopĺňať. Sú možné iba vtedy, pokiaľ nároky praxe a životné nevyhnutnosti, ktoré chápeme a pociťujeme odlišne, pobádajú myslenie dopredu, za to, čo nám umožňuje tvrdiť veda. Takže náboženstvá, aj tie najracionálnejšie a najlaickejšie, sa nemôžu a nikdy sa nemohli zbaviť veľmi jedinečného druhu špekulácie, ktorá má rovnaké predmety ako samotná veda, avšak nemôže byť vedecká vo vlastnom zmysle slova: temné tušenia pocitov a vnemov v nej často nahrádzajú logické dôvody. Z určitého hľadiska sa táto špekulácia podobá na tú, s ktorou sa stretávame v náboženstvách minulosti – no z iného hľadiska sa od nej líši. Zhodujúc sa s ňou v práve zaobísť sa bez vedy, musí začať jej poznávaním a inšpirovaním sa ňou. Keď už je nastolená autorita vedy, je potrebné s ňou počítať – dá sa zájsť pod tlakom nevyhnutnosti ešte ďalej ako ona, ale vychádzať sa musí z nej. Nemožno tvrdiť nič, čo ona popiera, popierať nič, čo ona tvrdí, nebudovať na ničom, čo sa priamo či nepriamo nezakladá na princípoch, ktoré sú prevzaté z nej. Takže viera už nemá nad systémom predstáv, ktoré môžeme ešte stále nazývať náboženskými, tú istú hegemoniu ako kedysi. Týči sa pred ňou súperiaca moc, ktorá sa

zrodila z nej, no podrobuje ju svojej kritike a svojej kontrole. A dá sa predvídať, že táto kontrola bude čoraz rozsiahlejšia a účinnejšia, a hranica jej budúceho vplyvu sa nedá odhadnúť.